

Що до правдивого листу, видно, що він головню агітаційний, має на цілі порушити як найбільші маси. При тому варто звернути увагу, які кривди виставляє він перед очи загалу, які домагання й бажання, який політичний світогляд.

Наперед завважимо, що тут виступає славний козацький легітимізм, коли Хмельницький покликається на вільности предків (*libertas maiorum*), одначе натиск на нього не такий значний, як се бачимо прим. у Величка, де подають ся цілі історичні трактати. Помежи кривдами висовується на перший плян недостача правної захорони для козаків, видача на ласку комісарів, далі говорить ся про соціальні й економічні кривди, в тому числі й про Жидів, та про людську наругу; для козацтва відобрано можливість життя й розвитку, заборонивши їм походів на Чорне море; взагалі Поляки хочуть козацький рід знищити, при тому й знести виборний лад (*popularem statum*), а присилають урядників, що мають не удержувати порядок по містам і над селянами, лише мають загарбати городи.

Сей останній докладний розділ міщан і селян від козаків виразно показує, що тут властиво Хмельницький мав на увазі інтерес самого козацького стану, його політичний погляд не сягав ще широко. Се видно також з першого уступу зазира, де кажить ся, щоб не слухали одного чи більше комісарів, розуміючи при тому Шемберга.

Єсть одно місце, де згадують ся також і кривди селян при козацьких (*bona fortunaeque Cosacorum et agrestium*) і ззивається ся їх навіть до бунту: *vt Polonos iunctis agminibus Cosaci agrestesque aggrederentur*.

Що найважніше, то тут, принаймні в тім тексті, не бачимо цілком порушеної релігійної справи, як би її цілком не було. Видно, що Хмельницький не надіяв ся великого руху під релігійним покликом, як зрештою козацтво офіційально репрезентувало релігійну ідею лише на дальшій пляні.*) С. Томашівський.

Хмельницький — непризнаний польський патріот.

Між польськими поетами перехідної доби від псевдоклясицизму до романтизму займає окреме місце Тимон Заборовський не тільки своїм незвичайним талантом, але також тим, що теми майже

*) В попереднім закралась похибка: на с. 3 ряд. 12 знизу зам.: реєстру треба: тексту.

до всіх своїх більших творів брав із українсько-руської минувшини. Його можна назвати попередником тої української школи, що так пишно розвила ся в добі романтизму і була одною з найбільше блискучих сторінок у історії нової польської літератури. Ось декілька звісток про жите сего поета. Тимон Заборовский родив ся 18 цвітня 1799 р. в Галичині, в Чортківськiм циркулі, в селі Лижківцях, де батько его був дідичем. Науки кінчив у Кременецькiм лицейі. В 1817 р. подав ся до Варшави, де два роки працював у бюрі державної ради (Rada stanu). Покинувши бюрову роботу вернув у рідне село і тут провів решту життя, занятий літературною працею. Д. 20 марта 1828 р. втопив ся в Дністрі в нападi меланхолії. Ще живучи в Варшаві надрукував у часописі „Świczenia naukowe“ 1818 р. чотири часті своєї, на великий розмір задуманої поеми із староруської історії пз. Dobremir i Aniela, Aniela i Dymitr, Jamedyk Wład czarnoksiężnik ruski i Chrobry pod Kijowem. Більша часть его праць лишила ся в рукописах. Частину тої рукописної спадщини видав Сенькевич в Пулавах 1830 р. пз. Dumy podolskie.

В рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських у Львові є також кілька томів рукописених творів Заборовского, по часті в автографах, по часті в сучасних копіях. Між тими творами варта особливої уваги его трагедія „Bohdan Chmielnicki“, що знаходить ся в Оссол. рукоп. N. 489, к. 29—50. Ся трагедія цікава для нас не так своєю будовою (псевдокласичний шаблон), або поетичною вартістю (вона не велика), як радше тим розумінем характеру і плянів Хмельницького, яке автор поклав основою свого твору. Ми не беремо ся розсуджувати, на скільки те розумінє є витвором власної фантазії Заборовского, але не можемо не висказати думки, що могла тут бути якась крихітка традиції, котра держала ся серед дрібнійшої подільської і української шляхти. Ся шляхта з давна нелюбим оком дивила ся на бутних маґнатів і могла навіть в Хмельницькiм бачити не так ворога Польщі і польського народа, як радше ворога тих можновладців. Відси дуже близько до такої концепції, що Хмельницький бажає вигубити можновладство на Україні властиво для добра Польщі, бачучи в тім можновладстві терновий пліт, що ділить Польщу від Руси. Розумієть ся, ми не маємо доказів на те, чи була як раз така традиція про Хмельницького серед польської дрібнійшої шляхти, але факт її нелюбови до маґнатів безсумнівний; ся нелюбов, ся окрема дрібношляхетська традиція просвічує

між иньшим майже у всіх історичних працях недавно помершого польсько-українського історика Антонія Ролле.

Та саяк чи так, а трагедія Заборовського про Хмельницького варта деякої уваги і через те ми подаємо тут її зміст і наводимо дословно деякі характерні місця. Трагедія ділиться на п'ять актів і діється над Смотричем, проти Каменця. Автор ось як характеризує місцевість: „З одного боку ріки скали увінчані стародавнім лісом, з другого боку видно домік на горбі, також схований в лісі; в прогалинах між горами видно далеко вежі Каменця“. Часу, коли діється акція, автор не подає, та з тексту видно, що вона повинна відбуватися саявесною 1653 р. між шлюбом Тимоша Хмельниченка з Луцулівною й его смертю. Смерть Тимоша автор переносить із Сучави під Каменець і довершуючи одну поетичну ліценцію другою кладе сюди також смерть самого Хмельницького, а причиною сеї катастрофи подає — зраду Виговського. Отсе й є головний зміст поеми, а тепер поглянемо на її будову і на характеристику поодиноких осіб. Тих осіб, звичаєм псевдокласичної драми, не багато, всего чотири: Богдан Хмельницький, его син Тимофій, жінка Тимофієва Гелена і Водович, гетьман козаків, а крім них німі особи — жінки і лицарі, що прийшли з Тимофієм із Волощини.

Перша дія: Ситуація така: Тимофій приходить з молодою жінкою з Волощини під Каменець і хоче вдарити на місто, але старий гетьман Водович приносить йому розказ від батька, щооби стояв тихо і ждав його с козаками. Тимофій нетерпеливий, він горить бажанем — помстити сая на Поляках за смерть матери і за власний сором. Водович говорить йому, що вже близька мета:

Polska staje się łupem narodów sąsiedzkich:
Poznań, Warszawa, Kraków w mocy wodzów szwedzkich.
I jeden że Czarnecki uchodzący z pola
Z garstką ludzi zatrzyma potęgę Karola?
Bohdan Chmielnicki swego już dopina celu,
Wywróci władzę orłów dumnego Wawelu,
Pospiesza nasz połączyć buńczuk z mieczem Wazy.

Хоч і як не рад, Тимофій згоджується дождити батька. В другій яві — розмова Тимофія з Геленою. Тут Тимофій — галлянтний і сантиментальний лицар, Гелена — невинна душа, повна любови і героїзму. Тимофій любить її дуже, але его душа сумна: з малку поенний думками про пімсту він чує, що взяв її на горе, але Гелена готова з ним і на смерть і в тій рішучости йде до

хатчини спати. Тимофій лишаєть ся сам, хоче заснути на камені, але нараз зриваєть ся буря і він ховаєть ся під дуба.

Друга дія. Богдан, сам, поперед війська, не зважаючи на погану дорогу і бурю, прибіг побачити сина. В монольоу він називає себе „ofiara dumy panów i gminu zaślepień“. Побачивши сина він радіє, оповідає йому про свою подорож сюди. Тимофій рад усе зробити для батька, але хотів би знати его пляни.

BOHDAN.

Pod skały te chodź, synu, i usiądź koło mnie.
 Abyś mię pojął, słuchać staraj się przytomnie.
 Tysiącem dróg, lecz jednym zawsze idę czołem :
 Polska moim jest krajem, a wolność żywiołem.
 Zniszczenie władz nieprawych, które światem rządzą,
 Pierwszą było, ostatnią jest Bohdana żądzą.
 Miłość swobód w tem sercu zawrzała najraniej.
 Jak ojczyznę kochałem ! Jak żyć chciałem dla niej !
 Te uczucia na panów polskich niosłem dwory,
 Mniemałem w stróżach swobod znaleźć i cnot wzory.
 Mojej młodości nagle zniknął sen uroczy,
 Zaraz mi дума możnych otworzyła oczy.
 Podejrzałem wolności pozór ozłacany, —
 Coż postrzegłem przełękły ? jarzmo i kajdany.
 Już i wtedy tajemnie w moich piersiach stała
 Ta nienawiść poddaństwa, tak dzisiaj zuchwała.
 Nie mogłem patrzeć niemy na ucisk spółbraci,
 Których w zwodniczej bóstwa jakiegoś postaci
 Ten możnowładztwa potwór przygniatał stugłowy,
 I mamiać, niewidome musiał czcić okowy.
 Mniey czulem kraju nędzę nie patrząc na nie ;
 Wtedy i miłość moje słodziła wygnanie.
 Ogniste Krymu słońce w czarownym ukryciu
 Świeciło jednej szczęścia chwili w moim życiu.
 Żal za ojczyznę w sercu polskim utajony
 Tłumiłem dla pokoju i dla szczęścia żony.
 Lecz i tam prześladowców oczy mię dostrzegły,
 Gdzie wśród wolnego ludu żyłem niepodległy.
 Okropny gwałt, na który świat się cały wzdrygnął,
 Uderzył mię, ocucił i los mój rozstrzygnął.
 Bicz na gwałty i zbrodnie moim stał się godłem :
 Wrogów swoich do stanu takiego przywiodłem,
 Że powinni by mojej dziś litości żeбраć,
 Bym raczył jeszcze nędzne życie im odeбраć.
 Kiedy się wszystkich uczuć ludzkich już wyzuli,
 Na zgon ojczyzny własnej dziś patrzą nieczuli,
 Sami pierwszy nieszczęścia jej rzuciwszy zaród,
 Żyją jeszcze, a cały przez nich ginie naród.

Ocalenie swobody Pospolitej rzeczy
 Zawisło od Karola i od szwedzkich mieczy;
 Nową mu grozi burzą z pod Tatrów Rakocy,
 A nikt przeciwko takiej nie wspiera się mocy.

TYMOTĘY.

Któż by litość nad losem narodu okazał,
 Który się hańbą okrył i sam zbrodnią zmaszał,
 Gdy śmiał ubóstwiać sprawcę zbrodniczego czynu?
 A któż by go dopiero mógł wspierać?

BOHDAN.

Ja, synu!

Skoro tyrańskiej władzy gmach do szczętu runie,
 Po tym ostatnim kary wywartym piorunie
 Błyśnie dla Sławian wolność i pokoju zorza
 Od morza Bałtyckiego do Czarnego morza.
 Jakie przemiany losów i nieszczęść koleje
 Przetrwiał ten wielki naród, a dzisiaj niszczyje!
 Kilku to ludzi chciwość znaczenia i skarbów,
 Zręcznie się wylamawszy z prawych rządu karbów,
 Lud w poddaństwie trzymając a króla w niewoli,
 Sprawczynią jest dzisiejszej kraju smutnej doli.
 Wylągłszy się pod cieniem udaney pokory,
 Wskresiła nieporządne seymy i wybory;
 Ciemnotą ludu światła, silna przez niesnaski,
 Chwyliła i buławy i seymowe laski.
 Głińskiego zgon okropny, upodlenie Kmity,
 Nawet zamach Zborowskich zawczasu odbity
 Nie odstręczył, i owszem, popchnął innych wielu,
 Ostrzegłszy ich, ażeby zręczniey szli do celu.
 Ci zamiast co by mieli węzłem świętej zgody
 Pobratnić, zbliżyć. jednać i łączyć narody,
 Silnym rządem umacniać, aby kiedyś pod nim
 Stały się kiedyś groźne mocarstwom zachodnim, —
 Widokiem tylko własnych stąd zysków zajęci
 Wskrzyszali w nich uspięne ku sobie niechęci.
 Najbardziej ich ludziły wzrok łupieży chciwy
 Sączące miód i wino góry, żyzne niwy,
 Bogactwa błogich Dniepru, Bugu, Dniestru brzegów.
 Jakich że nie wazyli środków i wybiegów,
 Aby swobodne ludy tych gór, pól i lasów
 Jątrzyć, do krwawych z sobą wyciągać zapasów,
 A tak [i u]pragnionych kosztować słodczy,
 Prawa własności prawem zgwałciwszy zdobyczy.
 Miecz z zdrady do tego im musiały służyć;
 Świętey kościola nawet władzy śmieli użyć.
 Wezwali zakon, który do podstępu skory,
 Podłe zamysły kryjąc świętymi pozory,

Co miał pomiędzy ludem światło wiary szerzyć,
 Nauczył go w ich słowa, w ich Boga nie wierzyć.
 I tegoż to zakonu powierzyli pieczy
 Młodź sławiańską, nadzieję Pospolitey rzeczy.
 Przezeń krwawy niepokój wszystkiemi podstępny
 Nieśli aż na swobodne Zaporozą kępy,
 Śmieli i na Bohdana targnać się zagrody,
 Śmieli — i krwią zuchwałych złane Żołtowody,
 Gdzie sromotnego czynu sam ubiłem sprawce.
 Kłęską ich sławny Batów, popłochem Piławce,
 Były tylko pogroźką wielkiego zamachu,
 Który miał zwalić ogrom tego zbrodni gmachu.
 Musiała upaść Polska, lecz z jey gruzów musi
 Powstać gmach połączoney razem z Polską Rusi.
 Ten zamiar z mieczem w rękę i z praw ludzkich księgą
 Całą Sławianów myślę popierać potęgą.
 Moim orężem wolność, wolność moją tarczą!
 Jeśli mi w tym zawodzie lata nie wystarczą,
 Których mi los przeciwny może mało liczy,
 Syn mój spełnienie dzieła po mnie odziedziczy.

Ми привели навмисно сю довгу тираду, бо вона — найціквіший уступ в цілій драмі. Як бачимо, автор бажав тут зробити Хмельницького патріотом по своєму серцю. Не завадить пригадати, що Заборовский ще жив у Варшаві в часі, коли там по довших приготованях утворила ся перша патріотична польська конспірація (зимою 1819 р.) з метою відбудованя Польщі. Се було так назване „Wolne mularstwo narodowe“, котре 1821 р. перемінило ся на „Narodowe. towarzystwo patryotyczne“, що сіткою конспірації покрило всі частини давньої Польщі від Варти аж до Дніпра і швидко чіслило до 5000 членів. Чи належав Заборовский до тої конспірації, сего не знаємо, але те певна річ, що думки, які він тут вкладає в уста Хмельницькому, а власне думка про звязок України з Польщею по зваленю польського магнатства, були провідними думками тих конспірацій (див. про се М. Мочнакскі, Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831, wyd. 3. Berlin 1863, t. I, 226, 233, 251, 268, 274, t. II, 1—20). Також і на Україні в ту пору почали будити ся думки про федерацію, про Словянщину, а вірші Заборовского можуть бути доказом, що вони доходили також до декого з молодшої і поступовішшої польської шляхти.

Чуючи ті батькові слова Тимофій радуєть ся; йому робить ся лекше на душі: тепер він вільний від ролі кровавого мест-

ника, бо бачить перед собою висшу, гуманнійшу мету. Йому здасть ся, що єго мати кличе до него з могили:

Za oyczyznę, za ludzkość, za ludów swobody
Tym orężem walcz, godnym stań się tey nagrody!
Występní za występек, со ich tylko plami,
Znaydą karę w przepaści, w którą wpadli sami.

Богдан посилає його до війська а сам лягає спочити.

Третя дія. Богдан сам, він дожидає Виговського з козацьким військом, боїть ся єго зради і просить у Бога підмоги. Він покликаєть ся на Чарнецкого, Любомірского і Потоцького, котрих мав у руках і випустив на волю, на доказ, що ним не кермує особиста злість ані бажане зиску.

Jaki w Polsce pan możny, jaki świata ksiązę
Tych skarbów, tego blasku mi nie pozazdrości,
Których ja się wyrzekam dla dobra ludzkości?
Od Tatrów aż po Kaukaz wszystkie wschodu kraje
Los, gdybym chciał mu służyć, zaraz mi poddaje.
I nie miałebym mojej czem nasycić dumy?
Gdziekolwiek stąpię, zbrojne stają zaraz tłumy,
Służą te światu straszne, mnie powolne Hany.
A gdziekolwiekbym zwrócił buńczuk na pogany,
Wciąż by ustępowały krajów ich granice,
Drżały by mury chińskie i Persów stolice;
Indyanin mi złoto, Arab słał by perły,
Reszty ubogich krajów mógł bym wzgardzić berły.
Ja takie sławy nie chcę, tych skarbów nie cenię,
Moją sławą — mojego kraju wybawienie,
A skarbem wolność, wolność i syn mój jedyny.

Він бажає все посвятити для вітчизни.

Oto wojnę domową cała Polska gore,
Śmiertelne na nią Karol zamachy wymierza.
Spiesz, upadającego wspieraj Kazimierza!
Nie wahaj się kraj chroniąc od zguby ostatniej
Do związku w Tyszowicach ściągnąć ręki bratniej.

Але про те він вагаєть ся, хоче ще зачекати, і се, в розуміню автора, є єго трагічна вина. Надходить Тимофій, Водович і волоське лицарство. Водович явно висловляє побоюванє, щоб Виговський не зрадив їх. Військо хоче вдарити на Каменець не дожидавши Виговського. Богдан боронить Виговського і в промові до лицарства заохочує Волохів до боротьби з можновладцями, що не тільки Україні, але й Волощині дали ся в знаки.

Аж ось чути шум і труби — се певно прийшов Виговський!
Усі відходять до табору.

Четверта дія. Гелена вибігає з хати зі своїми подругами, чуючи в таборі крики і стріляне і не знаючи що се значить. Вона догадуєть ся, що се прибув Богдан з військом і хотіла-б привитати ся з ним. Надходить Водович і оповідає їй, що Виговський зрадив Богдана, напав на табор і вирізав лицарство. Богдан і Тимофій з невеличкою рештою виперли його з табору і змусили до втеки. Гелена в розпуці біжить шукати свого мужа, щоби з ним разом поділяти его труди і небезпеки.

П'ята дія. Богдан з рештою лицарів відступає перед напором, боронячи ся. Він велить покликати Тимофія і хоче нічу тікати під Львів. Надходить Водович і оповідає йому, що Тимофій разом з Геленою, обскочений ворогами, з високої скали кинув ся в Смотрич і загинув. Богдан велить Водовичеві збирати решту лицарства і тікати на Січ. Водович відходить, Богдан проголошує монольоґ:

Jam jednak ciebie kochał, niewdzięczny narodzie!
Ciebie chcąc dźwignąć, burzę wzruszyłem na wschodzie.
Za wolność gnębionego jarzmem niewolniczem
Strasznym się uzbroiłem na tyranów biczem.
Dla ciebie — wy mi, nieba, świadkami jesteście —
Wszystkom poświęcił, syna własnego nareszcie.
Co? Tyś dla dobra kraju tyle krwi wytoczył?
A z jegoś się obrońcą teraz nie zjednoczył?
Przed temi twojej sławy gasnącej widziadły
Wyznaj, nie wstydz się, wyznaj, dzisiaj już upadły,
Zaślepiony, za blaskiem jakiej szedłś gwiazdy?
Za coś te na ojczyznę sprowadził najazdy?
Głos to cię konających pyta i oskarża.
Wyznaj! Za gwałt iednego nad tobą nędzarza,
Za odmówione tobie od monarchy wsparcie
Mszcząc się, krew twoich ziomeków i lzy piłęś, czarcie!
Tak śmiałeś kraj ojczysty wydać na rozboje
Tych, co sami zdradzają zaufanie twoje,
Tych, pod których dziś wreszcze przeniewierczą stałą
Ostatniey się potęgi twojej gruzy wałą,
I którzy dopełnieniem tey dowodzą zbrodni,
Ile wolności, ile swobód byli godni.

Прибігає вояк і доносить Богданови, що вороги обступили їх з усіх боків, що втека неможлива, що Водович погіб. Богдан відсилає його на становище, а сам хоче ждати смерті з рук Ви-

говського, але сей не надходить Трагедія кінчить ся Богдановим монольоґом :

O ziemió, tylu wrogów zniszczona najazdem,
Coś była długo światła, męstwa, cnoty gniazdem,
Upadłaś, Polsko! Władzy przemożnych poddana
Chcącego się ratować odparłaś Bohdana.
Przynajmniej, kraju srogi ale zawsze miły,
Nie odpychaj mię teraz od swojey mogiły.
Przebacz mi zbrodnie moje, jak ja tobie winę!
Ty jej ofiarą padasz, ja za wolność ginę.

Автор не договорює, що стало ся з Богданом, та можна догадувати ся, що він сам убив себе. Як бачимо, супроти нинішніх понять композиція драми наївна, дитиняча, а ціла песа цікава хиба незвичайним зрозумінєм характеру Богданового і запалом до свободи, в котрім можемо бачити відгомін ідей великої французької революції і Шіллерових тираножерних драм.

Др. Іван Франко.

Німецька дісертація про Хмельницину.

Принадково дістав я з антикварні Шапера (Schapper) в Ганновері німецьку дісертацію, скільки знаю — не звісну в літературі Хмельниціни: Die erste Phase des Aufstandes der Kosaken unter Chmielnicki in den Jahren 1648—9. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doctorwürde bei der philosophischen Facultät der Universität zu Leipzig von Franz Nuoffer aus Wongrowiec, Липськ, 1869, ст. 47. Автор — католик з Познаньщини, правдоподібно — Поляк, студійовав в Монахові, Берліні й Вроцлаві. Розумієть ся, його дісертація не може мати наукової вартости тепер, та автор не претендовав на неї, здасть ся, і тоді, як її писав. Нотуємо її для бібліографії Хмельниціни.

Автор починає поглядом на історію козачини — се у нього займає половину брошюри (с. 1—20): він стоїть на традиційнім становищу польсько-козацької історіографії, сполученої до купи досить ориґінально. Полуднева Україна по татарським спустошеню залюднена з Польщі і Литви, козаки переважно складались з дрібної польської шляхти, Русини були тут als ein Zusatz до них; першим організатором козачини був Лянцкоронський, реформатором Баторий. Причинами незадоволення козаків було посту-